УДК 821.161.2-3.09

Бокшань Галина,
м. Херсон

МІФОЛОГЕМИ ПЕРШОСТИХІЙ У ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА ГАЛИНИ ПАГУТЯК

У художній прозі Галини Пагутяк можна відстежити зв'язки ремінісцентного й алюзивного характеру з доробком Григорія Сковороди. Асоціативна присутність образу мандрівного філософа відчувається в таких творах, як «Гірчичне зерно», «Господар», «Слуга з Добромиля». Наскрізний образ дороги й мотив мандрів у прозі Г. Пагутяк суттєво позначені впливами філософії Г. Сковороди. В есеях письменниця також апелює до окремих положень з його філософських творів, зокрема, розглядає такі поняття, як «мир», «самопізнання», «освічене серце», «совість» [10, с. 114–117]. Тож маємо підстави говорити про імпліцитний та експліцитний прояви впливів Г. Сковороди на творчість Г. Пагутяк.

Рецепцію «сковородинства» у творчості Г. Пагутяк розглядали А. Артюх, О. Карабльова (саме ця дослідниця вперше акцентувала тип «сковородинівської людини» у художній прозі письменниці), К. Ісаєнко, Д. Лукьяненко та інші науковці. Утім, обрана нами тема лишається актуальною, позаяк міфологеми першостихій у доробках обох митців ще не були предметом окремого дослідження.

Мета статті – з'ясувати специфіку інтерпретації міфологем першостихій у художній прозі Г. Пагутяк (на прикладі роману-феєрії «Зачаровані музиканти») та поетичних і прозових творах Г. Сковороди.

Одним з ключових понять філософської системи Г. Сковороди є «натура», складовими якої виступають вода, земля, вогонь і повітря. Л. Софронова зазначає, що філософ ототожнює її з Богом [12, с. 325]. Міфологеми першостихій у доробку митця функціонують як філософеми, адже

у своїх творах він «не лише ретельно розглядає їхні безпосередні значення, але й намагається прив'язати їх до різних сфер життя духу й повсякденності» [12, с. 327]. Вогонь у його поезії реалізує семантику, притаманну сакральним текстам: цей символічний образ пов'язується з покаранням за гріхи або з милосердним образом Ісуса («огонь адский» [11, с. 34], «купина пламеню» [11, с. 37], «дивный пламень сей» [11, с. 38]). Л. Софронова так визначила семантику вогню у творах Сковороди: «Найчастіше стихія вогню породжує визначення вищих сил – вогненне обличчя Боже, вогонь Божий, вогонь Господній з громом. Означає вогонь і любов» [12, с. 329]. Як і в романі Г. Пагутяк, першостихія вогню осмислюється філософом у зв'язку з образом Перуна («Перун огнистый» [11, с. 34]).

У творчості Г. Пагутяк міфологеми вогню, води, землі й повітря актуалізовано досить виразно, що свідчить про мистецьку чутливість письменниці до космогонічних універсалій. Найбільш репрезентативним у даному контексті видається її роман-феєрія «Зачаровані музиканти». Семантика міфологем першостихій у цьому творі виявляє переважно амбівалентний характер. Найбільш чітко це простежується щодо міфологеми вогню. Актуальними для нашого дослідження є міркування Г. Башляра про вогонь: «З усіх явищ він один настільки очевидно наділений властивістю приймати протилежні значення – добра і зла. <…> Вогонь суперечливий, і тому це одне з універсальних начал пояснення світу» [6, с. 18–19].

У перших епізодах роману «Зачаровані музиканти» міфологема вогню реалізує семантику світла, асоційованого з мотивом очисної сили: «І хлопці-пастухи, розбещені двірським життям <…> при світлі вогнища, розпаленого й підтримуваного за допомогою плавника, мали на обличчях вираз, властивий дітям, які ще не відають, що то є правдивий гріх…» [9, с. 9]. Проте далі образ вогню набуває зловісного значення: «А пастухи перед світом прокинулися й побачили на траві випалену смугу вогню, а на місці кострища ще теплий попіл замість жару» [9, с. 13].

З образом липи, яка палає під грозовим дощем на обійсті Олександра Домницького, корелює мотив покарання за гріхи, адже загибель світу в християнстві пов'язується як з вогнем, так і з водою. Г. Башляр називає поєднання води і вогню прикладом «надзвичайно потужної амбівалентності» [2, с. 70]. У язичницьких уявленнях пожежа від блискавки також пояснювалася Божою карою за чийсь гріх [8, с. 74]. У «Зачарованих музикантах» гріх учинив батько Олександра, зрубавши липу й побудувавши дім у недозволеному місці. У скандинавській міфології це дерево вважалося священним, відтак тому, хто завдавав йому шкоди, загрожувало нещастя. Таким чином, Григорій Домницький був покараний за порушення сакрального табу. За прадавніми слов'янськими уявленнями в липу не могла влучити блискавка, тому вона виконувала функцію охорони обійстя під час грози [1]. Г. Пагутяк модифікує традиційну семантику липи, позбавляючи її образ захисних властивостей й увиразнюючи в такий спосіб мотив гріха. Образ палаючої липи посилює містичну атмосферу роману, оскільки «вогонь, запалений у дереві блискавицею Перуна, вважався чаклунським» [7, с. 83].

У творі згадується звичай палити громові свічки: «До осені з тих свічок залишались самі недогарки. Вірили, що це помагає, що святий вогонь здатний відвернути гнів Перуна чи Іллі» [9, с. 27]. Образ свічок також акумулює в романі амбівалентну семантику: «Свічки за порятунок погасили двома пальцями, і настав час для жалобних свічок» [9, с. 28]. Лейтмотивного характеру в «Зачарованих музикантах» набуває образ свічки, що горить зеленим світлом, яке в народних уявленнях пов'язується з нечистою силою [7, с. 83].

Семантика живого вогню оприявнюється в образі печі, яка залишилася після пожежі будинку. За звичаєм, такий вогонь у домі мала підтримувати жінка, тому природно, що в юного Матвія Домницького піч викликає приємні емоції: «Але піч була до нього така добра. Піч його дитинства. Була замість мами» [9, с. 104]. Піч вважалася сакральним місцем в оселі, оскільки хатній вогонь сприймався як частина небесного вогню. Окрім того, піч

потрактовувалася як місце переходу до потойбіччя, а Матвій Домницький був одержимий пошуками Пані, яка належала іншому світові.

Образ вогняної стіни акумулює семантику межі між світами: Матвієві здавалося, що вона разом з вершниками на чорних конях охороняє чистий і радісний світ дитинства. Цей образ асоціативно співвіднесений з вогнем, який охороняє підхід до Раю: «Хто б не хотів потрапити до Раю, повинен спочатку пройти через вогонь, який оточує його» [13].

Цікаву художню інтерпретацію має образ вогненного змія, який спричинив смерть Докіїної тітки. За давніми уявленнями цей образ пов'язується з пеклом і є обов'язковим атрибутом «нижнього світу»: «За часів християнства пекло змальовувалося у вигляді вогняної річки, яку оберігає чи утворює своїм тілом змій» [8, с. 72]. З вогнем асоціюється образ слов'янського бога Сварожича, який грішних «страшно карає – вони горять у вогні» [7, с. 83]. Отже, смерть Докіїної тітки потрактовується як розплата за гріхи.

М. Еліаде зазначає, що «символізм Вод передбачає рівною мірою як смерть, так і відродження» [14]. Саме таку семантику мають символічні образи цієї першостихії у творчості Г. Сковороди. Цікавою є його інтерпретація міфу про Нарциса в діалозі «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». У ньому міфологема води постає як дзеркальна поверхня для самоспоглядання, а також втілюється в образах річки, моря, потоку, ручаю, джерела. Міфологема водної першостихії в цьому творі корелює з мотивом самопізнання: «Наркісов образ благовЂстит сіе: «Узнай себе!» [11, с. 120]. Психоаналітичне тлумачення міфу про Нарциса подає Г. Башляр у розділі про «закохані води» [2, с. 22–37]. У діалозі про Нарциса міфологема води оприявнює семантику очищувальної субстанції: «Источник водный источает струи вод, напаяя, прохлаждая, омывая грязь» [11, с. 121]. У байці «Верблюд и Олень» образу джерела атрибутовано сакральний зміст, оскільки «сей живыя воды фонтан» символізує Біблію. Розкриваючи «силу» цього твору, Г. Сковорода апелює до Притч та Книги Царств. Л. Софронова так коментує ремінісцентну залежність художнього світу

митця від сакральних текстів: «З Біблії постійно черпаються цитати, де слова *вода, джерело, ріка* стають ключовими» [12, с. 328].

Водна стихія у «Зачарованих музикантах» репрезентована переважно в образі річки (земної води), яка постає то як гідронім (Дунай, Свіча, Дністер), то як узагальнення – Ріка. Семантика води як каральної сили реалізована через образи злодіїв, які опинилися «на дні Ріки, куди затягнув їх дністровський вир, перш ніж зійшло сонце, разом із золотим клейнодом» [9, с. 92]. Згадувані в романі образи русалок акумулюють пов'язану з водою семантику смерті: «Вона справжня матерія смерті – вищою мірою жіночної» [2, с. 59]. Товариш Олександра Домницького – Лукаш – загинув у болоті, що потрактовується як «мертва вода».

Міфологема води корелює з образом Олександра Домницького, який був «непроникний, як темна вода. Темна вода із зеленуватим відтінком, яка буває в лісовому озері» [9, с. 37]. Зелений колір є маркером «інакшості», причетності до темних сил і світу духів. Свяченою водою, якій приписували чудодійні властивості, намагалися вирівняти скорчене тіло дідича.

Прикметним для творчості Г. Пагутяк є зображення першостихій як місць, де мешкають духи. Так, у феєрії «Зачаровані музиканти» товариш Домницького – пан Миколай – відчував, як за ним стежать очі духів води. Письменниця подає самобутню художню версію релігійних уявлень українців: «Бог ототожнювався з небесним володарем, якому підвладні нижчі духи землі, води й повітря» [9, с. 75]. Магістральним у творчості Г. Пагутяк постає мотив відновлення світового ладу, а одним з ключових понять є «гармонія», яке у Г. Сковороди позначене словом «мир» [10, с. 115]. У художньому Космосі «Зачарованих музикантів» гармонія передбачає злагоджене співіснування мешканців усіх стихій. Окрім того, в міфологічному континуумі твору вона репрезентована як рівноцінність християнських і язичницьких уявлень.

Для творчості Г. Пагутяк наскрізним є образ Перевізника. У романі «Зачаровані музиканти» «слуга ріки» [9, с. 199] трапився Матвієві, коли той залишив монастир. Цікавим є пояснення цього образу Г. Башляром: «З того

часу, як функція звичайного перевізника з'явилася в літературних творах, вона виявляється майже фатально забарвлена символізмом Харона. Через яку б звичайну річку не перевозив пасажирів, він однаково несе на собі печать вихідця з того світу. <…> А човен Харона завжди пливе до пекла» [2, с. 57]. У романі Г. Пагутяк старий перевізник возив «причинних через ріку, що звалася Дунай і відділяла один світ від іншого» [9, с. 202]. Така інтерпретація водної стихії суголосна народним уявленням, за якими річка вважалася посередником між двома світами: «Дунай виступає не як власна назва, а як межа, кордон між світом живих та світом мертвих» [8, с. 61]. Матвій, перепливши Дунай, забув про свою родину, адже у фольклорі семантика цієї річки «пов'язана з потойбіччям, з пізнанням заборонених таємниць, забуттям» [8, с. 61].

Крім образів земної води, у романі присутній образ води небесної – дощ (злива). У сприйманні його Лукашем оприявнюються ознаки міфологічної свідомості, що виявляються у зачудуванні силами природи: «Він дивився, як води небесні гасили небесний вогонь, і на вустах його заквітла ледь помітна усмішка вдячності» [9, с. 23]. Крім згадуваної семантики каральної сили, асоційованої з потопом, цей образ акумулює значення очищувальної стихії, адже «як і вогонь, вода нетерпима до всякої нечистої сили» [7, с. 83].

Характеризуючи міфологеми землі й повітря у творчості Г. Сковороди особливу увагу слід звернути на їх підкреслену «антитетичність» [12, с. 327]. Філософ протиставляє ці стихії, пов'язуючи повітря з духом, а землю з плоттю: «Оставь, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста! Взойди, дух мой, на горы, гдѣ правда живет свята» [11, с. 35]. Образ землі наділений конотаціями смутку, печалі й суєти, бо він рівнозначний «плоті й праху» [12, с. 329]. Міфологема повітря асоціативно співвідноситься у поетичних і прозових творах Г. Сковороди з образами птахів – орла, жайворонка, солов'я, голуба, чижа, щиглика, сороки тощо. Так, у байці «Орел и Черепаха» мотив спорідненої праці корелює з образами землі (схильність до повзання) й повітря (здатність літати). Пов'язаний з птахами мотив польоту актуалізує іманентну сакральність висоти: «В усьому світі небесний символізм виражає освіченість трансцендентальності:

той, хто «високо», який «піднявся», неодмінно виступає представником священного» [13]. Л. Софронова акцентує дотичний до міфологеми повітря образ райдуги як улюблений символ філософа [12, с. 328].

Міфологема землі, асоційована з «нижнім світом» та хтонічними силами, представлена в романі «Зачаровані музиканти» образами пивниці, нори й каменя. Саме з пивницею пов'язана загадкова смерть Олександра Домницького. Спуск у підвал відображає занурення у «глибоке підземелля свідомості» [9, с. 23]. Образ пивниці, «осяяної потойбічним світлом», акумулює семантику містичного простору. Г. Башляр завважує, що «передусім підвал втілює темну сутність дому; він причетний до таємних підземних сил» [5, с. 24]. Амбівалентний характер землі експліковано в романі саме через образ пивниці, яка «не раз у лихі часи була останнім порятунком або ставала могилою для тих, хто потерпав від облоги» [9, с. 23]. Олександр шукав під землею спокій, якому протиставляв «увесь галасливий надокучливий світ» [9, с. 26]. За Г. Башляром, підземне життя асоціюється з ідеалом спокою [4, с. 7]. Таким чином у романі реалізується властивий прозі Г. Пагутяк мотив пошуку притулку.

У пивниці зберігався порфир, з яким пов'язана таємнича смерть Домницького. Камінь як репрезентант міфологеми землі також сугестує семантику вічного спокою: «Однією із символічних ознак каменя є те, що він, як і мертва кістка, холодний, неживий. Як і мерці, каміння лежить у землі, як і мерці, воно не говорить» [8, с. 82]. Окрім того, білий порфир акумулює семантику ідола, адже на кам'яну брилу Олександр спрямував усю свою любов, відмежувавшись від родини. Образ білого мармуру у фольклорі пов'язується з коханням, відтак у романі він корелює з казковим мотивом зняття чарів сну: «Здавалось, світло жило в ньому завжди. Його слід було пробудити , як будять зі сну кохану жінку і, ще не розплющивши очі, вона знає, хто її будить, і лице в неї наповнюється світлом сонячного ранку» [9, с. 26]. Тіло мертвого Олександра, що «не бажало розлучатись з білим каменем» [9, с. 36], актуалізує в образі порфиру семантику вівтаря, на якому було принесено жертву інфернальним силам.

Нора, в якій зимували Боніфацій та Івась, наділена семантикою материнського лона, бо в ній було «м'яко і затишно» [9, с. 152]. Як зазначає Г. Башляр, «мешкати в печері означає <…> бути причетним до життя в самому лоні Землі як матері» [4, с. 88].

З міфологемами землі і повітря у «Зачарованих музикантах» пов'язані образи духів, для створення яких Г. Пагутяк інтерпретує матеріал як слов'янської, так і кельтської міфології. Наприклад, «ті, що літають у повітрі й живуть під землею» генетично споріднені з образами кельтської міфології, а образ лісовика цілком відповідає уявленням про нього як представника українській демонології. Утім, і в слов'янській міфології «до стихії повітряного простору причетні духи, божества і створіння, які мають здатність літати, пересуватися в цьому просторі» [8, с. 67].

Таким чином, у творах Г. Сковороди домінує етико-філософська семантика міфологем першостихій, виражена у співвіднесеності з категоріями гріха й любові (вогонь), самопізнання й чистоти (вода), високими устремліннями духу (повітря), подоланням плотських прив'язаностей (земля). У художній прозі Г. Пагутяк міфологеми вогню, води, землі й повітря засвідчують зацікавленість письменниці суміжними світами, відображеними в архетипних образах як українській, так і світової міфології. Виразна схильність авторки до трансформації традиційних образів акцентує неоміфологічні домінанти її творчості, окреслення яких становить перспективи подальших досліджень.

Анотація

У статті досліджується специфіка художньої інтерпретації міфологем вогню, води, землі й повітря у творчості Г. Сковороди та Г. Пагутяк. Увага акцентується на проявах амбівалентності семантики міфологем першостихій у доробках обох митців. З'ясовуються джерела міфологічного матеріалу й особливості авторського міфомислення, що виявилися в аналізованих творах.

Ключові слова: *міфологеми першостихій, амбівалентність, семантика, мотив, філософема.*

Аннотация

В статье исследуется специфика художественной интерпретации мифологем огня, воды, земли, воздуха в творчестве Г. Сковороды и Г. Пагутяк. Акцентируется внимание на проявлениях амбивалентности семантики мифологем первостихий в их творчестве. Анализируются источники мифологического материала, а также особенности авторского мифомышления, которые представлены в анализированных произведениях.

Ключевые слова: *мифологемы первостихий, амбивалентность, семантика, мотив, философема.*

Abstract

The article analyzes the specifics of literary interpretation of the mythologems of fire, water, earth and air in the literary works of H. Skovoroda and H. Pahutiak. It focuses on the examples of ambivalence realized in the semantics of the mythologems of primordial elements in the compositions of both writers. The paper considers the sources of mythological material and the peculiarities of the authors' mythical thinking represented in the analyzed works.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агапкина Т. Дом Сварога. Словарь [Электронный ресурс] / Т. Агапкина. – Режим доступа : http://pagan.ru/slowar/l/lipa8.php
2. Башляр Г. Вода и грезы. Опыт о воображении материи / Г. Башляр. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 1998. – 268 с.
3. Башляр Г. Грезы о воздухе. Опыт о воображении материи / Г. Башляр. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 1999. – 344 с.
4. Башляр Г. Земля и грезы о покое / Г. Башляр. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2001. – 320 с.

5. Башляр Г. Избранное : Поэтика пространства / Г. Башляр. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. – 376 с.
6. Башляр Г. Психоанализ огня / Г. Башляр . – М. : Прогресс, 1993. – 174 с.
7. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
8. Завадська В. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шлак. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.
9. Пагутяк Г. Зачаровані музиканти : роман-феєрія / Г. Пагутяк. – К. : Ярославів вал, 2010. – 224 с.
10. Пагутяк Г. Рукави, вологі від роси // Пагутяк Г. Мій Близький і Далекий Схід : Повість та есеї / Г. Пагутяк. – Львів : ЛА «Піраміда», 2014. – С. 86–131.
11. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1983. – 542 с.
12. Софронова Л. Три мира Григория Сковороды / Л. Софроновна. – М. : Индрик, 2002. – 464 с.
13. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии [Электронный ресурс] / Мирча Элиаде. – Режим доступа : http://royallib.ru/book/eliade_mircha/mifi_snovideniya_misterii.htm
14. Элиаде М. Священное и мирское [Электронный ресурс] / М. Элиаде. – Режим доступа : http://modernlib.ru/books/eliade_mircha/svyaschennoe_i_mirskoe/